

sám svojou činnosťou vytvoril a z ktorých mnohé sa mu odcudzili, stoja proti nemu ako cudzia sila.

Pochopenie týchto súvislostí medzi vývinom vedy a filozofie je zatiaľ vlastne iba v začiatkoch. Ani výskum fenoménu odcudzenia nie je a ešte asi dlho nebude tou najželanejšou činnosťou, a to nielen vo filozofii, ale ani v hospodárskej, inštitucionálnej či kultúrnej sfére. Vzťahy medzi vedou a filozofiou na jednej strane a ostatnými formami spoločenskej činnosti na strane druhej sú celostnej povahy. Tu sa každý zásah do tohto organického systému priamo či sprostredkovane prenáša do všetkých ostatných jeho komponentov a vyvoláva v nich zmeny predpokladané, ale aj nepredpokladané, ba aj nežiaduce.

Ak vyzdvihujeme potrebu zvažovať pri výskume vzťahov medzi vedou a filozofiou ich širšie spoločenské súvislosti, nemožno to chápať tak, že výskum vnútorných imanentných zákonitostí ich vývinu sa odsúva akoby na vedľajšiu koľaj. Naopak, proces tvorby a spredmetňovania vedeckých poznatkov v podmienkach vysoko diferencovanej a špecializovanej výroby si vyžaduje stále dokonalejšie ovládať aj tie najdetailnejšie, najsubtílnejšie zložky týchto procesov. Rovnako vo filozofii by mal nastúpiť proces regenerácie, a to tak v oblasti reflexie človeka a predmetného sveta, ako aj v oblasti sebareflexie. V jazyku každodenných informácií nadobúdajú pomerne častú frekvenciu výrazy ako filozofia hospodárstva, filozofia politiky, kultúry a pod. Nad presnejším obsahovým vymedzením týchto výrazov sa zatiaľ zamýšľa málo autorov.

Keď nič iné, celostná povaha spoločenských procesov nás oprávňuje tvrdiť, že tak, ako sa bude meniť a pretvárať spoločnosť, tak sa postupne aj veda a filozofia zbaví starých nánosov a obmedzení, prekoná deformácie, sama sa stane účinným prostriedkom premeny, prostriedkom prekonania odcudzenia a sebarealizácie človeka.

DUCH TOTALITY

JÁN ŠEFRÁNEK, Matematicko-fyzikálna fakulta UK, Bratislava

Úvodná poznámka: Tak ako mnohí ďalší, aj ja som od redakcie časopisu *Filozofia* dostal list informujúci o zámere priblížiť v špeciálnom čísle „čitateľskej verejnosti ucelenejší obraz generácie českých a slovenských filozofov, ktorí boli na konci šesťdesiatych rokov vyradení z oficiálneho filozofického života a ktorým bolo znemožnené publikovať“. Žánrovo bola ponuka dosť pestrá, mohlo ísť o štúdiu, článok, esej. Rozhodol som sa pre niečo, čo azda možno nazvať esejou.

Rád by som okomentoval toto rozhodnutie. *Duch totality* už bol uverejnený. Prvýkrát 6. mája 1969 v *Reflexe*, časopise slovenských vysokoškolákov. Potom ešte — čiastočne krátený — dva razy na sklonku r. 1989: v *Dialógu* a vo *Výbere*. Napriek tomuto by som bol rád, keby vyšiel aj vo *Filozofii*, je to možno pokus o filozofickú esej. K tejto rozkošnej téme — téme našich životov — by som sa rád vrátil na širšom priestore, možno v penzii. Napokon, do kontextu tohoto čísla mi *Duch totality* zapadá príľahavejšie ako iné alternatívy.

Korene mojej úvahy sú ešte kdesi v študentských časoch. Keď sme sa

neúspešne pokúšali o zoskupenie *Antitéza* (ostalo pri pár neplodných sedeniach), formuloval som problém asi takto: Ako samotná povaha marxistickej ideológie podporila vznik stalinizmu? V naivných úvahách na túto tému som z času na čas pokračoval.

Po auguste 1968 prišla jedinečná príležitosť. Pozorne som sledoval demagógiu kolaboranta Gustáva Husáka (a jemu podobných i nepodobných). S ešte väčším záujmom tých, ktorí boli schopní či ochotní demagógiu naletieť. A možno úplne náhodou som súčasne čítal Gilbertov *Norimberský denník*. Toto čítanie, pozorovanie a rozmyšľanie sa počas jednej aprílovej noci prevetlilo do nasledovného tvaru:¹

*

Zdá sa, že krízu, v ktorej sa zmieta naša spoločnosť, nemožno v blízkej budúcnosti vyriešiť v súlade s myslením a cítením veľkej väčšiny občanov tohto štátu. Zdá sa, že ju zatiaľ nemožno likvidovať demokratickou cestou. Možno ju potlačiť, utímiť jej vonkajšie prejavy tvrdými mocenskými zásahmi (to však našu krízu nevyrieši).

Preto je náš každodenný životný pocit neistý. Túto neistotu musíme vyvažovať hľadaním základných vnútorných istôt. Istôt trvalejších, ako sú spoločenské krízy. Je pochopiteľné, že hľadanie istôt vo vlastnom vnútri sa koncentruje v boji o vnútornú slobodu, v slobodnom myslení. Schopnosť slobodne myslieť si uchováme vtedy, keď nepodľahneme totalitnému spôsobu myslenia. Totalitný spôsob myslenia je východiskom, základným predpokladom zneuctenia ľudských práv, predpokladom úspešného manipulovania spoločnosťou, úspešnej diktatúry. Preto by kritika totalitného spôsobu myslenia mala byť naším životným záujmom.

Pokúsím sa podrobiť totalitný spôsob myslenia trojakej kritike. Kritike obsahovej, kritike analýze sociálnych a psychologických predpokladov úspešného uplatnenia sa takéhoto spôsobu myslenia a kritike formy, t. j. kritike jazyka a spôsobu argumentácie totalitného spôsobu myslenia.

1. Totalitný spôsob myslenia charakterizuje prijímanie určitých mýtov, predsudkov, utkvělých predstáv a iracionálna viera. Najnebezpečnejšie sú nevedome prijímané predsudky. Nakoľko ich užívame bez toho, že by sme si ich zreteľne uvedomovali, nie sme schopní ich kriticky analyzovať, a preto ani nie sme schopní sa ich vzdať. Dôležité je teda odhaliť skryté predpoklady totalitného spôsobu myslenia:

Mýtus vyvolenosti. Viera v zvláštne postavenie svoje, svojej skupiny, svojho národa, viera vo zvláštne poslanie, v to, že sme predurčení plniť mimoriadne úlohy, presvedčenie o svätosti vlastnej sekty. S tým súvisí aj viera v to, že moje (naše) názory sú najdokonalejšie na svete, že pravda je mojou (našou) výsadou, a preto je v záujme tohoto sveta, aby sme my boli pri moci. Tieto predsudky vyvolávajú silnú potrebu prestíže a takto sprostredkovane („z prestížnych dôvodov“) negatívne ovplyvňujú myslenie a konanie ľudí. Negatívne ovplyvňujú pomery vnútri príslušnej skupiny, národa (tým, že zdôrazňujú princíp poslušnosti) a negatívne pôsobia aj navonok (tým, že udržujú pri živote mýtus nepriateľov).

Mýtus poslušnosti. Keď iba ja poznám pravdu, keď iba moje ciele sú po-

¹ Až na niekoľko drobných úprav som sa držal pôvodného rukopisu.

svätne, keď iba moja moc je spásou pre ľudstvo, je v záujme vecí, aby ma poslúchali všetci tí, ktorým to uložím za povinnosť. (Moja prestíž rastie tým viac, čím viac ľudí ma poslúcha. Čím viac ľudí ma poslúcha, tým viac sa starám o to, aby neutrpeľa moja prestíž, a tým menej o vec; o prospech ľudí.) Princíp poslušnosti je užitočné zafixovať pomocou hierarchie feudálneho typu s mimoriadnym zvýraznením úlohy elity a vodcu (individuálneho alebo skupinového), pomocou dokonale zabehaného systému inštitúcií udržiavaných v chode vzťahmi podriadenosti a nadriadenosti, závislosti, koženej disciplíny, hrozieb a ostrej deľbou práv a povinností (prvé sa koncentrujú v centre, druhé na periférii hierarchie). Silné vzťahy závislosti posilňujú uniformitu v skupine a uľahčujú ovládateľnosť skupiny. Princíp poslušnosti pochopiteľne sprevádza podceňovanie úlohy jednotlivca a pošliapavanie práv človeka. Človek prestáva byť zodpovedný sám sebe, je zodpovedný inštitúcii, vodcovi. Človek (individuum) nie je hodnotou (napriek všetkým deklaráciám). Skupina, celok je hodnotnejšia ako jej člen. Ľudia sa posudzujú podľa toho, ako sú skupine užitoční. Prvoradé sú záujmy skupiny. O tom, čo sú záujmy skupiny, samozrejme rozhoduje vodca. Vôbec ho pritom nezaujíma skutočná mienka skupiny. Princíp poslušnosti vyžaduje určité hodnotové orientácie: tí, čo musia poslúchať, majú byť bez vlastných názorov, pasívni, neiniciatívni, bez svedomia, charakteru a vlastnej vôle, servilní, oportunistickí a ochotní podriať sa; tí, čo vládnu, by mali byť nedôverčiví, podozrievaví, bezzásadoví, agresívni, egocentrickí.

Mýtus nepriateľov. Totalitný spôsob myslenia ohromne ťaží z toho, že určité skupiny označuje za nepriateľské svojej skupine. Všetci tí, čo nepatria do našej sekty, sú menejcenní a podlí. Naše posvätné poslanie nesplníme, kým nezničíme nepriateľa. Zdôraznenie nepriateľského ohrozenia uľahčuje manipulovať so spoločenstvom, uľahčuje jeho zuniformnenie, zaslepuje „poslúchajúcich“ a „odôvodňuje“ princíp poslušnosti. Vyvoláva fantizmus, nízke vášne, vytvára atmosféru znemožňujúcu kritické a slobodné myslenie.

Falošné alternatívy. Mýtus nepriateľov je založený na myslení, v ktorom dominujú falošné alternatívy. Podľa takéhoto myslenia sú vždy len dve možnosti. Ostré, vylučujúce buď — alebo. Tretia možnosť neexistuje. Svet je čierne — biely. Ľudia sú buď dobrí, alebo zlí, buď naši, alebo nepriatelia, kto nejde s nami, ide proti nám, názory sú buď naše, alebo reakčné. Neurčitost, neistota sú neprijateľné. Všetko je jasné, o všetkom sú uznesenia, pre všetko je vytýčená línia. Skús vybočiť! Je nebezpečné, až fyzicky nepríjemné narúšať čierne — biele videnie sveta. Nežiadúce sú informácie, poznatky, ktoré by tento spôsob videnia sveta rozvracali. Nežiadúca je sloboda slova.

Klapky na očiach. Preto si vo svete všimaj len to, čo podporuje čierne — bielu schému. Všetko ostatné je tabu. Niektoré fakty si možno všímať, niektoré nie. Niektoré fakty je vhodné prapodivne interpretovať. Klamať sa tiež oplatí. (Karel Čapek² kedysi napísal: „Brát v úvahu najväčší možný počet faktů je jako brát v úvahu největší možný počet lidí; je to sociálnost na poli noetiky. I v oboru myšlení existují protivy diktatury a demokratičnosti nebo aristokracie a sociální rovnosti ... vše, co existuje, domáhá se spolurozhodo-

² V pôvodnom rukopise bola formulácia „Môj učiteľ Karel Čapek...“, zrejme spôsobená tým, že som to písal v akomsi tranze. Vzťah medzi učiteľom a žiakom obvykle býva symetrický. Preto iba pripomínam moju výraznú ideovú, svetonázorovú závislosť na Karlovi Čapkovi.

vání v našem obraze a řádu světa.“) Klapky na očiach vedú k apriorizmu. Svet sa posudzuje podľa toho, či vyhovuje nejakej teórii. Ak jej fakty odporujú, tým horšie pre fakty. Prestávajú byť z tohto sveta.

Nemožnosť opozície. Totalitný spôsob myslenia nechápe pozitívny význam slova opozícia. Nejde mu o vlastné zdokonaľovanie a o zdokonaľovanie pomerov. Ak by mu o to išlo, kritika i kritika vyslovovaná na organizovanej platforme by mu iba vyhovovala. Ak chcem vládnuť dobre, potrebujem opozíciu, aby mi ukazovala moje chyby, aby som vedel, čo mám zlepšovať. Opozície sa môžem báť iba vtedy, keď sa bojím toho, že opozícia ukáže moju slabosť, neschopnosť, a teda ukáže, že nie je dôvod, aby som bol pri moci. Mne však ide o moc, a preto nemôžem pripustiť opozíciu. (Kritika nie je nepríjemná iba diktátorom. Kritiku svojich obľúbencov neznášajú ani niektorí prívrženci demokracie. K totalitnému spôsobu myslenia je veľmi blízko.)

Absolutizmus. Kladú sa hranice pochybnostiam. Odsudzuje sa revizionizmus, napriek tomu, že sa uznáva, že pokrok v poznaní možno dosiahnuť len zrevidovaním starších poznatkov. Existujú základné, sväté, nedotknuteľné pravdy. Pravda je rozkaz. Poddaní sú povinní konať tak, ako im káže naša pravda. Naše pravdy vysvetlia všetko. Ak podľa nich postupujeme, dosiahneme všetko. Sloboda je poznaná nevyhnutnosť.

Univerzalizmus. Klapky na očiach, apriorizmus a absolutizmus vedú k univerzalizmu. K snahe podriaďiť celý svet jedinej univerzálnej idei. „Keď niekto chce spojiť celý svet v mene jedinej teórie, nemá inú cestu, ako urobiť svet rovnako bezkrvným, slepým a hluchým, ako je samotná teória. Niet inej cesty, ako preseknúť korene, ktoré človeka pútajú k životu a prírode“ (Camus).

2. Totalitný spôsob myslenia sa ľahko presadzuje v spoločensťve zvykustom na mocné autority, vóli ktorých je spoločensťvo úplne oddané. Autority s úspechom používajú fanatické ideológie. Totalitný spôsob myslenia sa teda ľahko presadzuje v spoločensťvách sfanatizovateľných, nedostatočne kultúrnych, myslivých a skúsených. V spoločensťvách trpiacich na pýchu. Pýcha mi bráni, aby som sa zbavil predsudku svojej vyvolenosti, pýcha mi káže, aby som za nepriateľa považoval každého možného konkurenta mojej božskej dokonalosti. Pýcha a ješitnosť mi bránia, aby som sa zriekol teórií, ktorým som slepo veril a ktorým som zasvätil svoj život. Zotrvačnosť a pohodlnosť mi radia odovzdať sa do rúk autority a myslieť tak, ako mi ona káže. Pohodlnosť a strach mi kážu autoritu nekritizovať. Nie, kráľ nie je nahý.

Totalitný spôsob myslenia je šitý na ľudí zaslepených, na ľudí iracionálne veriacich, na ľudí spoliehajúcich sa na čiesi nadracionálne schopnosti. Vyžaduje ľudí pokorných, ale i agresívnych a deštruktívnych. Vyžaduje ľudí ochotných „za pravdu a spravodlivosť“ vraždiť. Kvítne na sociálno-patologickej pôde. Podporujú ho konzervatívci, podľa ktorých sú povinnosti dôležitejšie než práva, ktorí sa pri konaní príliš neriadia rozumom, ktorým ide o nezmeniteľný stav vecí riadených niekoľkými ľuďmi bez ohľadu na mienku ostatných menejcenných. Vyžaduje ľudí, pre ktorých je pravdou to, čo hovorí autorita. Vyžaduje ľudí, ktorým je nepríjemné myslieť, pochybovať a najmä pochybovať o sebe. Pochybovať o myšlienkach autority je pre nich to isté ako zneuctovať autoritu. Kritika politickej autority sa pokladá za kritiku politického, ba dokonca spoločenského systému. Neuvedomujú si, že autorita sa stala autoritou preto, že pochybovala o názoroch predchádzajúcich autorít.

Totalitný spôsob myslenia predpokladá ohromnú ohlupujúcu propagandu. Chce pretvoriť jednotlivca, otesať ho sebe na mieru. Znemožniť skúsenosti, zatemniť rozum, potlačiť svedomie. Zneužiť sklony unáhlene generalizovať a veriť tomu, čo by som potreboval. Chce človeka zhypnotizovať, rozbúriť jeho vášne, túžbu po moci a dobývaní a tak z neho urobiť stroj na opakovanie fráz. (Voľakedy Goethe prorokoval nemeckému národu: „na nemecký národ jedného dňa doľahne osud, pretože sa dôverčivo odovzdáva do rúk hocakému šialenému darebákovi, ktorý apeluje na jeho najnižšie pudy, ktorý ho utvrdzuje v jeho necnostiach a učí ho chápať nacionalizmus ako vyvyšovanie a brutálnosť“.) Totalitný spôsob myslenia vyžaduje konformného človeka. Človeka, ktorý sa cíti dobre, isto a spoľahlivo len vtedy, keď sa prispôsobí moci a prostrediu. O zmene prostredia, v ktorom žije, neuvažuje. Ak by si ju aj prijal, bojí sa túto myšlienku verejne vysloviť.

3. Totalitný spôsob myslenia s obľubou používa veľké, krásne, ale prázdne slová. Operuje vágnym, mnohoznačným jazykom akoby stvoreným na lož a demagógiu. Vyhýba sa jazyku vecnému, umožňujúcemu konkrétne myslenie, ale aj kontrolu myslenia. Verbalizmus umožňuje vyhýbať sa kontrole tvrdení, umožňuje skrývať neúprimnosť a nekalé úmysly. („Mizerná skutočnosť se nezlepší, ověšíme-li ji velikými slovy; nezískáme tím zcela nic než nemožnost věcné kontroly. Máme-li se vůbec shodnout v konkrétním myšlení, je nutno především vyhostit všechny kejkle s nekontrolovatelnými slovy“, hovorí Čapek.)

Používanie slov pôsobiacich na city pomáha eliminovať rozum, kritickú analýzu. Jasný jazyk je pre totalitný spôsob myslenia nepoužiteľný. Práve tak aj korektné argumentovanie a dôsledná logika. Cennejšie sú mu však lacné pseudovysvetlenia, predsudky, predčasné generalizácie, dojmy, autoritatívne i doktrinárske tvrdenia. Racionálne myslenie hľadá fakty a argumenty, ktoré by vyvrátili prijaté teórie. Chce totiž, aby prijaté teórie zodpovedali skutočnosti. Totalitné myslenie nepochybuje o vlastných teóriách, ale so všetkými ostatnými neznášanlivo polemizuje. Seba toleruje neobmedzene, ale nikoho iného netoleruje. Argument prestáva byť argumentom. Argumenty vôbec nie sú potrebné. Amen.

*

Záverečná poznámka. Dnes, na sklonku roku 1990, s hrôzou pozorujem exhibície totalitného štýlu myslenia. Objavujú sa aj tam, kde by ich človek nečakal. (Ale iba preto, že človek je naivný.) Mýtus vyvolenosti, ktorým sa obklopujú tí, čo o sebe píšú ako o „intelektuálnej elite“, naháňa zimomriavky. Tých otrlejších asi iba rozosmieva.

MASARYKOVA MYSLITELSKÁ OSOBNOSŤ¹

LUBOMÍR NOVÝ, Katedra filozofie FFMU, Brno

Za svojho dlhého a plodného života i po svojej smrti bol Masaryk vždy u toho, keď sa niečo dalo. Vrátil sa v polovine 40. let. do úvah o tom, jak

¹ Projev na slavnostním shromáždění univerzity při příležitosti 140. výročí narození T. G. Masaryka a obnovení názvu Masarykovy univerzity v Brně 13. března 1990.